

УДК 340.12:347.91/.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.6>

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Кіска Т.М.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0009-0003-0114-0830

Кіска Т.М. Праворозуміння як методологічна основа визначення місця судової практики в системі джерел права: актуальні питання.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз судової практики як джерела права крізь призму основних концепцій праворозуміння. Досліджено зміст та співвідношення базових юридичних категорій «джерело права» та «праворозуміння», з'ясовано їхню функціональну роль у процесі відправлення правосуддя. Констатовано, що в юридичній науці існує значна різноманітність підходів до тлумачення цих понять, зумовлена як історичними особливостями розвитку правових систем, так і філософсько-світоглядними позиціями окремих наукових шкіл.

Проаналізовано особливості трактування джерел права у межах нормативістської концепції, представлені працями Г. Кельзена та Г.Л.А. Харта, та природно-правової традиції, що бере свій початок із філософських учень Ф. Аквінського, Т. Гоббса та Г. Гроція. Встановлено, що нормативістська доктрина заперечує правотворчу функцію судів, визнаючи джерелами права виключно акти уповноважених державних органів, тоді як природно-правова концепція відводить судовим інституціям ключову роль у процесі формування правових норм. Акцентовано увагу на тому, що вибір тієї чи іншої концепції праворозуміння має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення для правозастосовної діяльності судів.

Обґрунтовано, що в умовах динамічних соціально-економічних трансформацій та європейської інтеграції України роль судової практики неухильно зростає, особливо у сфері приватноправового регулювання. Судова практика забезпечує необхідну чіткість та передбачуваність у визначенні змісту правовідносин, слугує оперативним інструментом заповнення законодавчих прогалів та конкретизації оціночних понять. Окрему увагу приділено впливу практики Європейського суду з прав людини на національну правову систему, що фактично означає визнання прецедентного характеру його рішень. Зроблено висновок, що в умовах конвергенції англосаксонської та романо-германської правових традицій ігнорування судової практики та її невизнання джерелом права стає дедалі більш проблематичним як із доктринальної, так і з практичної точок зору. Сформульовано пропозиції щодо перспектив інтеграції судової практики до системи джерел вітчизняного права з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних держав.

Ключові слова: судова практика, джерело права, праворозуміння, нормативізм, природне право.

Kiska T.M. Legal understanding as a methodological basis for determining the place of judicial practice in the system of sources of law: current issues.

The article carries out a theoretical and legal analysis of judicial practice as a source of law through the prism of the main concepts of legal understanding. The content and correlation of the basic legal categories «source of law» and «legal understanding» are studied, their functional role in the process of administering justice is clarified. It is stated that in legal science there is a significant variety of approaches to the interpretation of these concepts, due to both the historical features of the development of legal systems and the philosophical and worldview positions of individual scientific schools. The peculiarities of the interpretation of the sources of law within the framework of the normative concept, presented by the works of G. Kelsen and G.L.A. Hart, and the natural law tradition, originating from the philosophical teachings of F. Aquinas, T. Hobbes and G. Grotius, are analyzed. It is established that the normative doctrine denies the law-making function of courts, recognizing only the acts of authorized state bodies as sources of law, while the natural law concept assigns judicial institutions a key role in the process of forming legal norms. Attention is focused on the fact that the choice of a particular concept of legal understanding has not only theoretical, but also significant practical significance for the law-enforcement activity of courts.

It is substantiated that in the conditions of dynamic socio-economic transformations and European integration of Ukraine, the role of judicial practice is steadily growing, especially in the field of private law regulation. Judicial practice provides the necessary clarity and predictability in determining the content of legal relations, serves as an operational tool for filling legislative gaps and specifying evaluative concepts. Special attention is paid to the influence of the practice of the European Court of Human Rights on the national legal system, which actually means recognizing the precedential nature of its decisions. It is concluded that in the conditions of convergence of Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions, ignoring case law and its non-recognition as a source of law is becoming increasingly problematic both from a doctrinal and practical point of view. Proposals are formulated regarding the prospects for integrating case law into the system of sources of domestic law, taking into account the positive experience of foreign states.

Key words: case law, source of law, legal understanding, normativity, natural law.

Постановка проблеми. Проблема визначення правової природи судової практики та її місця в системі джерел права належить до числа найбільш дискусійних питань сучасної юридичної науки. Актуальність цієї проблематики зумовлена низкою чинників як теоретичного, так і практичного характеру. З одного боку, традиційна для романо-германської правової сім'ї доктрина, до якої історично належить і правова система України, по більшій мірі заперечує за судовою практикою статус самостійного джерела права, відводячи їй лише допоміжну роль у процесі тлумачення та застосування законодавства. З іншого боку, реалії сучасного правового життя свідчать про неухильне зростання фактичного впливу судових рішень на формування та розвиток правовідносин, особливо у сфері приватного права.

В умовах європейської інтеграції України та імплементації практики Європейського суду з прав людини у національну правову систему виникає нагальна потреба переосмислення усталених підходів до розуміння системи джерел права. Законодавче закріплення обов'язковості рішень ЄСПЛ для національних судів фактично означає визнання прецедентного характеру цих рішень, що вступає у певну суперечність із традиційною доктриною. Крім того, динамічний розвиток суспільних відносин, особливо у сфері цивільного обороту, об'єктивно випереджає можливості законодавця своєчасно реагувати на нові виклики, що підвищує роль судової практики як інструменту оперативного заповнення прогалів у правовому регулюванні. За таких обставин виникає потреба у комплексному теоретичному дослідженні судової практики як потенційного джерела права крізь призму різних концепцій праворозуміння.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз судової практики як джерела права у контексті основних концепцій праворозуміння, а також визначення перспектив її інтеграції до системи джерел вітчизняного права в умовах європейської інтеграції України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика судової практики як джерела права має багату історію наукового осмислення як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі. Фундаментальні засади різних концепцій праворозуміння були закладені у працях класиків правової думки: нормативістська теорія знайшла своє обґрунтування у роботах Г. Кельзена («Чисте вчення про право») та Г.Л.А. Харта («Концепція права»), тоді як природно-правова традиція спирається на філософську спадщину Ф. Аквінського, Т. Гоббса, Г. Гроція та їхніх послідовників. Сучасний розвиток природно-правової доктрини пов'язаний передусім з ім'ям Дж. Фінніса, чия праця «Природне право і природні права» (1980) стала визначною подією у філософії права.

Питання судового прецеденту та судової практики як джерела права ґрунтовно досліджувалися у роботах зарубіжних учених. Класичною працею у цій сфері є монографія Р. Кросса та Дж. Харріса «Прецедент в англійському праві» (1991). Порівняльно-правовий аналіз ролі прецеденту в різних правових системах здійснено у колективній монографії за редакцією Д.Н. МакКорміка та Р.С. Саммерса «Інтерпретація прецедентів: порівняльне дослідження» (1997), яка охоплює досвід дев'яти юрисдикцій. Найновішим фундаментальним дослідженням є колективна праця «Філософські основи прецеденту» за редакцією Т. Ендікотта, Х.Д. Крістьянссона та С. Льюїса (2023), що містить сорок розділів і охоплює як системи загального, так і континентального права. Динаміку судової практики у країнах континентальної Європи досліджували В. Фон та Ф. Парізі у статті «Судові прецеденти в системах континентального права: динамічний аналіз» (2006).

У вітчизняній юридичній науці проблеми праворозуміння та джерел права висвітлювалися у працях П. Рабіновича, М. Кельмана, О. Скакун, М. Козюбри та інших провідних теоретиків права. Питання ролі судової практики у правовій системі України досліджували С. Шевчук, В. Смородинський, Б. Малишев, І. Марочкін та інші вчені. Водночас, незважаючи на значний обсяг наукових публікацій, проблема визнання судової практики джерелом права у контексті різних концепцій праворозуміння залишається недостатньо дослідженою та потребує подальшого комплексного

аналізу, особливо з урахуванням сучасних процесів європейської інтеграції та трансформації національної правової системи.

Виклад матеріалу дослідження. Для глибшого осмислення досліджуваної нами проблематики, насамперед доцільно звернутися до теоретичного аналізу ключових категорій – «право» та «джерело права», а також з'ясувати їхню функціональну роль у процесі відправлення правосуддя. Варто зазначити, що в юридичній науці існує значна різноманітність підходів до тлумачення цих понять, що зумовлено як історичними особливостями розвитку правових систем, так і філософсько-світоглядними позиціями окремих наукових шкіл. Саме тому однозначне визначення співвідношення між теоретичними конструкціями та їхнім практичним застосуванням залишається предметом наукових дискусій. Крім того, належне розуміння природи джерел права має безпосереднє значення для правозастосовної діяльності судів, оскільки від цього залежить як вибір нормативної бази для вирішення конкретних справ, так і забезпечення єдності судової практики в цілому.

В умовах сучасних перетворень правової системи держави, що зумовлені новими геополітичними та соціально-економічними викликами, особливо актуальним постає осмислення категорії «праворозуміння», яка безпосередньо пов'язана з процесами правотворчості та правозастосування. Попри те, що юридична наука має багатовікову історію та усталені традиції, зазначена категорія є порівняно новою для наукового дискурсу. Це пояснюється тим, що системний аналіз різноманітних концепцій праворозуміння став можливим лише після відходу від догматичного панування єдиної доктрини формування права, що відкрило простір для плюралістичного підходу до осягнення правової реальності [1, с. 44].

Незалежно від конкретного підходу до визначення категорії «праворозуміння», всі наукові інтерпретації ґрунтуються на спільному положенні: це продукт свідомої розумової діяльності, що охоплює сукупність уявлень про право як суспільне явище, форми його вираження та змістовне наповнення. Зважаючи на сферу практичного втілення цих уявлень, праворозуміння можна розглядати як фундамент осягнення правової дійсності, який має водночас ретроспективну та прогностичну спрямованість. При цьому змістовий аспект пізнання включає не лише право як таке, а й суспільне ставлення до цього феномену, що формується під впливом конкретних соціально-історичних та політичних обставин [2, с. 78].

Відзначимо, проблема дефініції поняття «праворозуміння» залишається предметом наукових дебатів, адже єдиного усталеного підходу до його інтерпретації досі не вироблено. Так, за твердженням М. Кельмана, у широкому сенсі праворозуміння можна визначити як цілеспрямовану пізнавальну діяльність фахівців, орієнтовану на осягнення природи та змістового наповнення права, а також як систему правових знань, здобутих у результаті цього процесу [3, с. 52]. В свою чергу видатний український правознавець П. Рабінович критично оцінює спроби визначити праворозуміння виключно через категорію пізнання права. На його переконання, хоча ототожнення праворозуміння з пізнанням права видається логічним, воно є неповним: адже перед тим як приступити до дослідження правової дійсності, науковець має попередньо сформулювати власне уявлення про те, що саме становить феномен, який він позначає терміном «право». Саме ці вихідні знання, на думку вченого, і становлять сутнісне ядро праворозуміння [4, с. 6].

Розглянемо в загальних рисах окремі доктринальні підходи. Так, в першу чергу, нормативістська концепція праворозуміння, фундатором якої є Г. Кельзен та послідовником Г. Харт, ґрунтується на тому, що право ототожнюється з правилами поведінки, офіційно санкціонованими та ухваленими відповідно до визначеної державою процедури органами, легітимність яких походить безпосередньо від суспільства, а не від самої держави [5, с. 47].

Так, зокрема, за Г. Кельзеном, право становить собою систему норм, забезпечених державним примусом. Нормативізм як правова доктрина відкидає будь-який ідеологічний, психологічний, історичний чи соціальний вплив на правові норми, спираючись на розроблений Г. Кельзеном принцип «чистого вчення про право». Сутність цього принципу полягає в тому, що теорія має звільнитися від ідеологічних нашарувань і описувати право таким, яким воно об'єктивно є, уникаючи як його апології, так і критики. Щодо питання визнання судових актів джерелами права, Г. Кельзен виходив із засновку, що сам по собі акт владного веління ще не є правовою нормою. Нормою права виступає той зміст, який втілюється в цьому акті, та його значення для наступної правозастосовної практики [6].

В свою чергу Г.Л.А. Харт трактує право як владне веління суверена або розпорядження підпорядкованої особи, якій суверен делегував відповідні повноваження. Веління підлеглого набуває статусу права лише за умови, що воно видане на виконання волі самого суверена. Отже, згідно з позицією Харта, право виникає та функціонує через акт волевиявлення уповноваженого суб'єкта, який породжує обов'язкові для виконання правила поведінки [7]. Водночас, на наш погляд,

концепція Харта суттєво відрізняється від класичного позитивізму Дж. Остіна¹, оскільки передбачає складнішу структуру правової системи. Харт розмежовує первинні норми, що безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів, та вторинні норми, які визначають порядок створення, зміни та застосування первинних. Саме поєднання цих двох типів норм, на переконання вченого, становить сутнісну характеристику розвиненої правової системи та відрізняє її від примітивних форм соціального регулювання.

Альтернативна концепція праворозуміння – теорія природного права – бере свій початок із філософських учень Г. Гроція, Ш.-Л. де Монтеск'є, Т. Гоббса, А. Августина та Ф. Аквінського. Згідно з цією доктриною, правові норми існують об'єктивно, незалежно від їх формального закріплення через встановлену державою процедуру та санкціонування уповноваженими органами влади. Така позиція передбачає визнання особливої ролі судових інституцій у процесі правоутворення, оскільки саме суди, здійснюючи правосуддя, формують правові норми на підставі напрацьованої судової практики. Природно-правова традиція виходить із того, що право має надпозитивний характер і черпає свою легітимність не з волі законодавця, а з універсальних принципів справедливості, розуму та людської природи. Це дозволяє суддям у процесі правозастосування звертатися до фундаментальних моральних цінностей та заповнювати прогалини в позитивному законодавстві, керуючись засадами розумності та справедливості [9, с. 51-58].

Розглянемо ідей лише окремих з наведених нами вчених. Так, зокрема, у розумінні Т. Гоббса категорія «природне право» охоплює свободу індивіда діяти на власний розсуд за відсутності зовнішніх обмежень для здійснення певних вчинків. За його визначенням, природне право являє собою свободу кожної людини застосовувати власні здібності та ресурси відповідно до свого волевиявлення з метою самозбереження, тобто захисту власного життя, а відтак – свободу вчиняти будь-які дії, які особа вважає найбільш доцільними для досягнення цієї мети. Водночас Т. Гоббс проводить принципове розмежування між правом та законом: право він тлумачить як свободу обирати той чи інший варіант поведінки, тоді як закон постає як необхідність та обов'язок діяти у визначений спосіб [10].

В свою чергу, Ф. Аквінський формулює своє розуміння права, спираючись на аристотелівську концепцію справедливості. У його інтерпретації право невіддільне від категорії справедливості: те, що є справедливим, водночас становить і право. Згідно з ученням Аквінського, право не може зводитися до суб'єктивних властивостей особи чи оцінки окремих людських вчинків – воно має тяжіти до автономності та максимально можливої об'єктивності, існуючи незалежно від індивідуальних уподобань та обставин [11].

Повертаючись до безпосередньої тематики нашого дослідження, відзначимо, проблема визначення системи джерел права у контексті різних правових концепцій і досі залишається предметом наукових дискусій. Для побудови цілісної системи джерел права необхідно насамперед з'ясувати зміст самого поняття «джерело права». У межах позитивістської (нормативістської) правової доктрини джерело права ототожнюється з формою права, тобто зовнішнім способом вираження правової норми, який надає їй властивості загальнообов'язковості через офіційне закріплення компетентним державним органом. Водночас таке визначення не розкриває всієї багатогранності та складності поняття джерела права, яке не може зводитися виключно до формального закріплення правової норми.

Так, зокрема, нормативізм визнає джерелами права виключно акти органів державної влади, ухвалені з дотриманням встановленої процедури [12, с. 37].

Натомість, природно-правова концепція пропонує принципово інший підхід: джерелом права визнається сама людська природа, сутність якої пов'язана з невідчужуваними правами людини, що набуваються від народження або даровані Богом. Природно-правова традиція значно розширює це коло, включаючи до джерел права, окрім нормативно-правових актів, також судову практику, правові звичаї та юридичну доктрину [13, с. 166].

Відзначимо, на наш погляд, така розбіжність у підходах має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення. Так, зокрема, визнання чи невизнання певних явищ джерелами права безпосередньо впливає на правозастосовну діяльність, зокрема на можливість суддів посилалися на прецеденти, доктринальні положення чи звичаєві норми при вирішенні конкретних справ. Таким чином, цілком очевидно, особливої актуальності ця проблема набуває в умовах глобалізації та зближення правових систем, коли традиційні межі між романо-германською та англосаксонською правовими сім'ями поступово стираються.

¹ Класичний позитивізм пояснював обов'язковість позитивного права існуванням у переважній більшості членів суспільства звичаю коритися примусовим наказам певного суверена [Див.напр.: 8].

Взагалі, відзначають А. Мерник та Д. Чоботар, функціональне призначення джерел права полягає у встановленні норм, правил та принципів, що регламентують поведінку суб'єктів та їхні взаємовідносини в межах певної правової системи. Джерела права характеризуються низкою сутнісних ознак, які визначають їхню природу та дієвість [14, с. 51]:

джерела права мають відповідати вимозі легітимності, що передбачає їх ухвалення або визнання відповідно до встановлених у правовій системі процедур та правил. Іншою визначальною ознакою є загальнообов'язковість: джерела права мають імперативний характер для всіх осіб, які перебувають у сфері їхньої юрисдикції, що зумовлює необхідність їх неухильного дотримання та застосування у відповідних правовідносинах;

джерелам права притаманна також ознака загальної дії – вони поширюються на всіх суб'єктів, які перебувають в аналогічних обставинах, без будь-яких проявів дискримінації чи необґрунтованих винятків. Водночас джерела права повинні відзначатися достатнім ступенем конкретності та деталізації, що забезпечує однозначне розуміння встановлених правил і мінімізує можливість їх неоднозначного тлумачення;

важливою характеристикою джерел права є їхня здатність до адаптації – вони мають враховувати динаміку суспільного розвитку та відповідати актуальним потребам, забезпечуючи гнучкість правової системи перед новими викликами;

невід'ємним елементом дієвості джерел права є наявність механізмів контролю за їх реалізацією, що гарантує дотримання встановлених приписів та притягнення до відповідальності за їх порушення.

Звертаючись до питання про визнання судової практики джерелом права, необхідно насамперед визначитися з базовим розумінням природи права як такого. За умови дотримання нормативістської концепції судова практика не може бути включена до системи джерел права, оскільки це потребувало б наділення суду, поряд з органами державної влади, спеціальними повноваженнями, зокрема правотворчою функцією. Таке розширення компетенції судових органів суперечить фундаментальним засадам нормативізму, який визнає правотворчі повноваження виключно за законодавчими органами держави [17].

Відзначимо, принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, що застосовується як в Україні, так і в ряді зарубіжних держав, передбачає надання повноважень щодо прийняття загальнообов'язкових нормативних приписів виключно спеціально уповноваженим державним інституціям. Водночас судові органи, основною функцією яких є здійснення правосуддя, традиційно не залучаються до правотворчого процесу. Разом із тим наділення судів можливістю формувати правові норми здатне підвищити дієвість правового регулювання та забезпечити необхідну адаптивність правових приписів до мінливих суспільних відносин. В той же час, власне судовий прецедент як джерело права виступає найбільш оперативним інструментом усунення законодавчих прогалин, адже ухвалюючи рішення у конкретній справі за відсутності належного нормативного регулювання, суд *de facto* здійснює коригування або розширення сфери правового впливу.

Цікаво, у межах природно-правової концепції судовим органам відводиться ключова роль серед усіх суб'єктів, що формують правила суспільної поведінки. Це зумовлено тим, що саме суд, безпосередньо стикаючись із практичним застосуванням правових норм, найбільш чітко усвідомлює існуючі недосконалості та прогалини законодавчого регулювання у різних сферах суспільних відносин. За такого підходу, якби суд був наділений правотворчими повноваженнями, він мав би змогу формулювати саме ті приписи, які недостатньо конкретизовані в чинному законодавстві або неналежно реалізуються на практиці, а також визнавати такими, що втратили чинність, застарілі норми та більш прецизійно окреслювати межі застосування окремих правових положень [18, с. 40-41].

Тобто, як бачимо, судові інституції, здійснюючи об'єктивний аналіз чинних правових норм крізь призму їх практичної реалізації, спроможні як жодний інший орган державної влади забезпечити необхідну гнучкість та адаптивність правового регулювання. Така здатність судів оперативно реагувати на динаміку суспільних відносин є особливо цінною в умовах швидких соціально-економічних трансформацій, коли законодавчий процес не завжди встигає за потребами правозастосовної практики. Більше того, визнання за судами правотворчої функції сприяло б формуванню більш цілісної та внутрішньо узгодженої правової системи, оскільки судді при ухваленні рішень керуються не лише буквою закону, а й загальними принципами справедливості та верховенства права.

У сучасних умовах судова практика, що кристалізується в ході правозастосовної діяльності судових органів, опинилася в епіцентрі науково-теоретичних дебатів. Найбільш виразно ця тенденція простежується у сфері приватного права, передусім при застосуванні цивільно-правових норм. Підвищена увага до судової практики саме в цій галузі пояснюється іманентними властивостями цивільних правовідносин, фундаментальними засадами яких виступають формальна рів-

ність учасників та свобода їхнього волевиявлення. У царині цивілістики значення судової практики неухильно зростає, адже вона слугує інструментом забезпечення визначеності та прогнозованості у встановленні змісту й структури цивільно-правових зв'язків. Саме завдяки систематичному узагальненню судових рішень стає можливою деталізація змісту суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників майнового обороту, що має неоціненне значення для стабільності договірних відносин та захисту законних очікувань сторін.

Варто наголосити, що в умовах ринкової економіки, де цивільний оборот характеризується надзвичайною різноманітністю та динамічністю, законодавець об'єктивно неспроможний передбачити й урегулювати всі можливі варіанти правовідносин. Саме тому судова практика виконує незамінну функцію «живого права», що адаптує абстрактні законодавчі приписи до конкретних життєвих ситуацій. Крім того, узагальнення судової практики вищими судовими інстанціями сприяє формуванню єдиних підходів до тлумачення оціночних понять цивільного права, таких як «добросовісність», «розумність», «справедливість», що є особливо важливим для забезпечення однакового застосування закону на всій території держави.

Паралельно з цим, в умовах взаємопроникнення елементів англосаксонської та романо-германської правових традицій, а також послідовного зміцнення авторитету судової практики у правовій системі, вітчизняний правопорядок виявився недостатньо адаптованим до вимог сучасного ринкового суспільства. Процеси глобалізації та європейської інтеграції України актуалізують необхідність перегляду традиційних уявлень про систему джерел права, адже практика Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу набуває обов'язкового характеру для національних судів. За таких умов подальше ігнорування судової практики та відмова від її визнання повноцінним джерелом права стає дедалі більш проблематичним як із доктринальної, так і з прикладної точок зору, оскільки створює розрив між правовою теорією та реальними потребами правозастосування.

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз засвідчує, що проблема визнання судової практики джерелом права залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній юридичній науці. Її вирішення безпосередньо залежить від обраної концепції праворозуміння: якщо нормативістська доктрина категорично заперечує правотворчу функцію судів, обмежуючи джерела права виключно актами уповноважених державних органів, то природно-правова традиція, навпаки, відводить судовим інституціям центральне місце у процесі формування та розвитку права. Така поляризація підходів зумовлена фундаментальними відмінностями у розумінні самої природи права: для позитивістів право є продуктом державної волі, тоді як для прихильників природно-правової концепції воно має надпозитивний характер і черпає легітимність з універсальних принципів справедливості та людського розуму.

Водночас сучасні тенденції розвитку правових систем свідчать про поступове зближення позицій та розмивання традиційних меж між романо-германською та англосаксонською правовими сім'ями. В умовах динамічних соціально-економічних трансформацій, коли законодавчий процес об'єктивно не здатен своєчасно реагувати на всі виклики суспільного розвитку, судова практика дедалі більше виконує функцію оперативного коригування та конкретизації правового регулювання. Особливо це проявляється у сфері приватноправових відносин, де принципи диспозитивності та автономії волі сторін вимагають гнучких механізмів правового впливу. Саме суди, безпосередньо стикаючись із практичними проблемами застосування правових норм, найкраще усвідомлюють існуючі прогалини та недосконалості законодавства, що об'єктивно підвищує їхню роль у правовій системі.

Таким чином, незалежно від формального визнання чи невизнання судової практики джерелом права на доктринальному рівні, її фактичний вплив на правозастосовну діяльність є беззаперечним. Ігнорування цієї реальності не лише суперечить потребам практики, а й гальмує розвиток національної правової системи в контексті європейської інтеграції України. Отже, перспективним напрямом подальших досліджень вбачається розробка оптимальної моделі інкорпорації судової практики до системи джерел вітчизняного права з урахуванням як національних правових традицій, так і позитивного досвіду зарубіжних держав, що дозволить забезпечити єдність правозастосування та підвищити ефективність судового захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Giudice M. *Social Construction of Law*. Cheltenham. 2020. 224 p.
2. Tamanaha B.Z. *A Realistic Theory of Law*. 2017. 224 p.
3. Кельман М.С. *Загальна теорія держави та права: підручник*. 3-тє вид. Л.: Новий світ-2000, 2007. 584 с

4. Рабінович П. Загальносоціальна ("природна") правова система: поняття і структура. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 4–10.
5. Dickson J. *Methodology in Legal Philosophy. Meta-theory of Law* / Ed. by M. Carpentier. London: ISTE Ltd, 2022. P. 45–78.
6. Kelsen H. *Pure Theory of Law* / Trans. by M. Knight. Berkeley: University of California Press, 1967. 356 p.
7. Hart H.L.A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012. 380 p.
8. Austin J. *The Province of Jurisprudence Determined*. Indianapolis: Hackett Publishing, 1998. 232 p.
9. Hershovitz S. *Law is a Moral Practice*. 2023. 288 p.
10. Hobbes T. *Leviathan*. Part I. Chapter XIV: Of the First and Second Natural Laws, and of Contracts // *Leviathan* / Ed. by E. Curley. Indianapolis: Hackett Publishing, 1994. P. 79–92.
11. Aquinas T. *Summa Theologiae: Latin Text and English Translation, Introductions, Notes, Appendices, and Glossaries* / Ed. by T. Gilby: In 61 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 715 p.
12. Raz J. *The Sources of Law. The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. 2009. P. 37–52.
13. Green L. *The Forces of Law: Duty, Coercion, and Power*. *Ratio Juris*. 2016. Vol. 29. No. 2. P. 164–181.
14. Мерник А.М., Чоботар Д.В. Підходи до розуміння категорії «джерела права». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 51–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9>. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/11.pdf.
15. Придачук О.А., Белов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 535–541. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278579/273247>.
16. Белова М.В., Белов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2024. С. 933–939. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143>.
17. Peczenik A. *The Binding Force of Precedent*. In: McCormick D.N., Summers R.S. (eds.) *Interpreting Precedents*. Dartmouth, 1997. P. 461–479.
18. Banner S. *The Decline of Natural Law: How American Lawyers Once Used Natural Law and Why They Stopped*. New York: Oxford University Press, 2024. 320 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026